Нарис з 80-х років

I

— Чи скоро станція, ямщик?

— Не скоро ще,— до завірюхи навряд чи доїдемо,— ач, закуржавіло як, сівера йде.

Так, видно, до завірюхи не доїхати. Надвечір стає все холодніше. Чути, як сніг під полозами поскрипує, зимовий вітер — сівера — гуде в темному бору, віття ялин простягається до вузької лісової дороги і похмуро хитається в спадаючій сутіні раннього вечора.

Холодно і незручно. Кибитка вузька, під боки муляє, та ще не до речі шаблі й револьвери провожатих теліпаються. Дзвінок виводить якусь довгу, одноманітну пісню в тон заспівуючій завірюсі.

На щастя — ось і самотній вогник станції на узліссі гудучого бору.

Мої провожаті, два жандарми, брязкаючи цілим арсеналом зброї, струшують сніг у жарко натопленій, темній, закуреній хаті. Бідно і непривітно. Хазяйка прилаштовує у світнику димну лучину.

— Чи нема чого попоїсти в тебе, хазяйко?

— Нічого немає в нас...

— А риби? Річка тут у вас недалеко.

— Була риба, та видра всю поїла.

— Ну, картоплі...

— І-і, батечку! Померзла картопля в нас цього року, вся померзла.

Нема що робити; самовар, на диво, знайшовся. Погрілися чаєм, хліба й цибулі принесла хазяйка в козубі. А хуртовина надворі все лютішала, дрібним снігом у вікна сипало, і часом аж світло лучини здригалось і коливалося.

— Не можна вам їхати буде — ночуйте! — каже стара.

— Що ж, ночуємо. Вам же, пане, поспішати нікуди теж. Бачите — тут сторона яка!.. Ну, а там ще гірше,— вірте слову,— каже один з провожатих.

У хаті все стихло. Навіть хазяйка склала свою прядку з пряжею і лягла, переставши світити лучину. Запала пітьма й мовчання, порушуване тільки рвучкими ударами налітаючого вітру.

Я не спав. У голові, під шум бурі, вставали і летіли одна за одною важкі думки.

— Не спиться, видно, пане? — каже той самий провожатий — "старший",— людина досить симпатична, з приємним, навіть ніби інтелігентним обличчям, моторний, досвідчений у своєму ділі і тому не педант. В дорозі він не вдається до непотрібних утисків і формальностей.

— Еге, не спиться.

Деякий час минає в мовчанні, але я чую, що й мій сусіда не спить,— почувається, що й йому не до сну, що і в його голові бродять якісь думки. Другий провожатий, молодий "підручний", спить сном здорової, але дуже втомленої людини. Часом він щось невиразно бурмоче.

— Дивуюсь я вам,— чути знову рівний, грудний голос унтера,— народ молодий, люди благородні, освічені, можна сказати,— а як своє життя проводите...

— Як?

— Ех, пане! Невже ми не можемо розуміти!.. Досить-таки розуміємо, не в такому, може, житті були і не до цього змалечку привикли...

— Ну, це ви пусте говорите... Був час і одвикнути...

— Невже весело вам? — каже він тоном сумніву.

— А вам весело?..

Мовчання. Гаврилов (будемо так звати мого співрозмовника), видимо, про щось думає.

— Ні, пане, невесело нам. Вірте слову: іншим разом буває — просто, здається, на світ не дивився б... З чого вже це, не знаю,— тільки часом так підступить — ніж гострий, та й годі.

— Служба, чи що, важка?

— Служба службою... Звісно, не гуляння, та й начальство, треба сказати, суворе, а тільки все ж не з цього...

— То чого ж?

— Хто знає?..

Знову мовчання.

— Служба що. Сам поводься акуратно, от і все. Мені, тим паче, додому скоро. З рекрутів я, так строк виходить. Начальник і то каже: "Залишайся, Гаврилов, що тобі робити в селі? Думки про тебе доброї..."

— Залишитесь?

— Ні. Воно, правда, й дома... Від селянської роботи одвик... Харчі теж. Ну і, само собою, поводження... Грубість ота...

— То в чому ж річ?

Він подумав і потім сказав:

— Ось я вам, пане, якщо не поскучаєте, випадок один розкажу... Зі мною був...

— Розкажіть...

II

Пішов я на службу 1874 року, в ескадрон, просто з рекрутів. Служив добре, можна сказати, дуже ретельно, все більше по нарядах: у парад куди, до театру,— самі знаєте. Грамоти добре був навчений, ну, і начальство не обминало. Майор у нас земляк мені був і, як бачивши моє старання,— кличе раз мене до себе й каже: "Я тебе, Гаврилов, на унтер-офіцера представлю... Ти в командировках бував?" — Ніколи не був, кажу, ваше високоблагородіє.— "Ну, каже, наступного разу призначу тебе за підручного, придивишся,— діло не мудре". — Слухаю, кажу, ваше високоблагородіє, рад старатися.

А в командировках я справді-таки не бував ні разу,— от з вашим братом, значить. Воно, хоч, скажімо, діло й немудре, а все ж, знаєте, інструкції треба засвоїти, та й розторопність потрібна. Ну, гаразд...

Через якийсь тиждень кличе мене днювальний до начальника і унтер-офіцера одного викликає. Прийшли. "Вам, каже, в командировку їхати. Ось тобі,— каже до унтер-офіцера,— підручний. Він ще не бував. Глядіть, гав не ловити, справтеся, каже, хлопці, молодцями,— панночку вам везти з замку, політичну, Морозову. Ось вам інструкція, завтра гроші одержуй і з богом!.."

Іванов, унтер-офіцер, за старшого зо мною їхав, а я за підручного,— ось як у мене тепер другий жандарм. Старшому сумка казенна дається, гроші він на руки одержує, папери; він розписується, рахунки ці веде, ну, а рядовий на допомогу йому: послати куди, речі доглянути, те, інше.

Ну, гаразд. Ранком, тільки почало світати ще,— від начальника вийшли,— дивлюсь: Іванов мій уже випити десь устиг. А чоловік був, треба просто казати, не підходящий — розжалували його тепер... Перед очима в начальства— як слід бути унтер-офіцерові, і навіть так, що на інших кляузи наводив, вислужувався. А тільки з-перед очей геть, зразу й закрутиться, і найперше діло — випити!

Прийшли ми в замок, як слід, папір подали,— ждемо, стоїмо. Цікаво мені,— яку панночку везти ото доведеться, а везти призначено нам за маршрутом далеко. По цій самій дорозі їхали, тільки в місто повітове її призначено було, не в волость. От мені й цікаво на перший раз: що, мовляв, за політична така?

Тільки прождали ми так майже годину, поки її речі збирали,— а й речей тих з нею клуночок маленький,— спідничина там, ну, те, інше,— самі знаєте. Книжки теж були, а більше нічого з нею не було; небагатих, видно, батьків, думаю. Тільки виводять її — дивлюсь: молода ще, зовсім дитиною мені здалася. Волосся русе, в одну косу заплетене, на щоках рум'янець. Ну, потім побачив я — бліда зовсім, біла всю дорогу була. І зразу мені її жалко стало... Звичайно, думаю... Начальство, вибачте... дарма не покарає... Значить, зробила якусь то вже причину у цій, у політичній справі... Ну, а все-таки... жалко, так жалко,— просто, ну!

Стала вона вдягатися: пальто, калоші... Речі нам її показали,— правило, значить: за інструкцією ми речі дивитися повинні. "Гроші, питаємо, з вами які будуть?" Карбованець двадцять копійок грошей знайшлося,— старший до себе взяв. "Вас, панночко, каже їй, я обшукати повинен".

Як вона тут спалахне. Очі загорілися, рум'янець ще густіший виступив. Губи тонкі, сердиті... Як подивилася на нас,— вірите: сторопів я й підступиться не смію. Ну, а старший, звісно, напідпитку: лізе до неї просто. "Я, каже, зобов'язаний; у мене, каже, інструкція!.."

Як тут вона крикне — аж Іванов і той від неї назад подався. Дивлюсь я на неї — лице зблідло, ні кровинки, а очі потемніли, і зла-презла... Ногою тупає, говорить швидко,— тільки я, признатися, добре й не слухав, що вона казала... Доглядач теж злякався, води їй приніс у склянці. "Заспокойтесь,— просить її,— будьте ласкаві, каже, самі себе пожалійте!" Ну, вона і йому не уважила. "Варвари ви, каже, холопи!" І інші такі зухвалі слова виражає. Як хочете: супроти начальства це ж негаразд. Ач, думаю, гадюченя... Дворянський виплодок!

Так ми її й не обшукували. Вивів її доглядач у другу кімнату, та з наглядачкою зараз же й вийшли вони. "Нічого, каже, при них нема". А вона на нього дивиться і наче от сміється в лице йому, і очі злі все. А Іванов,— звісно, море по коліна,— позирає та все своє бурмоче: "Не по закону; в мене, каже, інструкція!.." Тільки доглядач уваги не звернув. Звичайно, як він п'яний. П'яному яка віра!

Поїхали. Містом проїздили,— все вона у вікна карети дивиться, наче прощається, чи то знайомих побачити хоче. А Іванов узяв та завіски поспускав,— вікна й затулив. Забилася вона в куток, зіщулилась і не дивиться на нас. А я, признатися, не втєрпів-таки: узяв за край одну завіску, ніби сам подивитися хочу,— і відтулив так, щоб їй видно було... Тільки вона й не поглянула,— в куточку сердита сидить, губи закусила... До крові, так я собі думав, покусає.

Поїхали залізницею. Година ясна того дня стояла,— восени це діялося, у вересні місяці. Сонце й світить, та вітер холодний, осінній, а вона у вагоні вікно відчинить, сама висунеться на вітер, так і сидить. За інструкцією воно й не слід, знаєте, вікна відчиняти, та Іванов мій, як у вагон ввалився, так і захропів; а я не смію їй сказати. Потім насмілився, підійшов до неї й кажу: "Панночко, кажу, зачиніть вікно". Мовчить, ніби не їй і кажуть. Постояв я тут, постояв, а тоді знов кажу:

— Простудитесь, панночко,— холодно ж.

Обернулася вона до мене і втупилась очищами, наче здивувалася чомусь... Подивилась та й каже: — Облиште! — І знов у вікно висунулась. Махнув я рукою, відійшов убік.

Стала вона спокійнішою ніби. Зачинить вікно, в пальтечко закутається вся, гріється. Вітер, кажу, холодний був, студено! А потім знову до вікна сяде, і знов на вітрі вся,— після тюрми ото, видно, не надивиться. Аж повеселішала, дивиться собі, усміхається. І так на неї в той час гарно дивитися було!.. Вірите совісті...

Оповідач замовк і задумався. Потім заговорив знову, ніби трохи конфузячись:

— Звичайно, з незвички це... Потім багато возив, звик. А того разу чудно мені здалося: куди, думаю, ми її веземо, дитя отаке... І потім... признатися вам, пане, ви вже не осудіть: що, думаю, якби в начальства попросити, та за жінку її взяти... Я вже б з неї дурість цю викурив. Чоловік я, тим більш, при службі... Звісно, молодий розум... дурний... Тепер можу розуміти... Попові тоді на сповіді розказав, він говорить: "От від цієї самої думки тобі й подіялося. Бо вона, мабуть, і в бога не вірить..."

Від Костроми тройкою їхати довелось. Іванов у мене п'яний-п'янісінький: проспиться і знов заливає. Вийшов з вагона, заточується.

Ну, думаю, погано, коли б грошей казенних не розгубив. Увалився в поштовий віз, ліг і враз захропів. Сіла вона поруч,— незручно. Подивилася на нього, ну точнісінько от на гадину на яку. Зщулилась так, щоб не торкнутися його як-небудь,— вся в куточку й притиснулась, а я вже на передку сів. Як поїхали,— вітер сіверний,— я й то змерз. Закашляла дуже і хустку до губ піднесла, а на хустці, дивлюся, кров. Так мене ніби хто в серце кольнув шпилькою — Ех, кажу, панночко,— як можна! Хворі ви, а в таку дорогу поїхали,— осінь, холодно!.. Хіба, кажу, можна так!

Скинула вона на мене очима, подивилась, і наче знов усередині в неї закипати стало.

— Що ви, каже, дурний, чи що? Не розумієте, що я не з своєї волі їду? Гарний, каже: сам везе, та туди ж іще з жалістю лізе!

— Ви б, кажу, начальству заявили,— в лікарню хоч лягли б, ніж в отакий холод їхати. Адже дорога не близька!

— А куди? — питає.

А нам, знаєте, суворо заборонено пояснювати злочинцям, куди їх везти наказано. Бачить вона, що я зам'явся, і відвернулась.— Не треба, каже, це я так... Не говоріть нічого, та вже й самі не лізьте.

Не втерпів я.— Ось, кажу, куди вам їхати. Не близько! — Стиснула вона губи, брови зсунула та нічого й не сказала. Похитав я головою... — Ото ж бо, кажу, панночко. Молоді ви, не знаєте ще, що це значить!

Дуже мені досадно було... Розсердився... А вона знов подивилася на мене й каже:

— Даремно, каже, ви так думаєте. Знаю я добре, що це значить, а в лікарню все-таки не лягла. Спасибі! Краще вже. коли помирати, то на

волі, серед своїх. А то, може, ще й одужаю, то знову ж на волі, а не в лікарні вашій тюремній. Ви думаєте, каже, од вітру я, чи що, захворіла, від простуди? Де б пак!..— "Там у вас, питаю, родичі, чи що, є?" Це я тому, бо як вона мені сказала, що серед своїх одужувати хоче.

— Немає, каже, в мене там ні рідні, ні знайомих. Місто мені чуже, та, мабуть, такі ж самі, як і я, заслані є, товариші.— Подивувався я,— як це вона чужих людей своїми називає,— невже, думаю, хто їй без грошей там їсти-пити даватиме, та ще незнайомій?.. Тільки не став її розпитувати, бо бачу: брови вона зводить, невдоволена, чого я розпитую.

Гаразд, думаю... Нехай! —Біди ще не бачила. Набереться лиха, дізнається либонь, що то таке чужа сторона...

Надвечір хмари насунули, вітер подув холодний,— а там і дощ пішов. Грязюка й перед тим не висохла була, а тут таке розвезло — просто кисіль, а не дорога! Спину мені геть усю грязюкою забризкало, та й їй чимало попадати стало. Одне слово сказати, що погода, на її нещастя, почалась препаскудна: дощиком просто в обличчя січе; воно хоч, правда, кибитка й крита, і рогожею я її затулив, та куди тут! Тече скрізь. Перемерзла, бачу: вся тремтить і очі заплющила. По обличчю краплі дощові потекли, а щоки бліді, і не ворухнеться, мов не при пам'яті. Аж злякався я. Бачу: діло виходить непідходяще, погане... Іванов п'яний,— хропе собі, байдужісінько йому... Що тут робити, тим більше перший раз я.

У Ярославль-місто зовсім увечері приїхали. Розштовхав я Іванова, на станцію вийшли, звелів я самовар нагріти. А з міста з цього пароплави ходять, тільки за інструкцією нам на пароплавах возити суворо забороняється. Воно хоч нашому братові вигідніше,— грошей заощадити можна,— та боязко. На пристані, знаєте, поліцейські стоять, а то й наш-таки брат, жандарм місцевий, кляузу підвести завжди може. От панночка й каже нам: "Я, каже, далі на поштових не поїду. Як знаєте, каже, пароплавом везіть". А Іванов насилу очі продер з похмілля,—

сердитий: "Вам про це, каже, розмовляти не дозволяється. Куди повезуть, туди й поїдете!" Нічого вона йому не сказала, а мені говорить:

— Чули, каже, що я сказала: не їду.

Відкликав я тут Іванова набік. "Треба, кажу, на пароплаві везти. Вам ще краще: гроші зостануться". Він на це пристав, тільки боїться: "Тут, каже, полковник, то коли б чого не вийшло. Піди, каже, спитайся,— мені, каже, нездужається щось". А полковник недалеко жив. "Ходім, кажу, разом і панночку з собою візьмемо". Боявся я: Іванов, думаю, спати завалиться сп'яну, то коли б чого не вийшло. Чого доброго — втече вона або собі що заподіє,— відповідатимеш тоді. Ну, пішли ми до полковника. Вийшов він до нас. "Чого треба?" — питає. От вона йому й пояснює, та теж і з ним негаразд заговорила, їй би попросити смирненько: так і так, мовляв, зробіть божеську милість,— а вона тут по-своєму: "Яким правом",— каже, ну й інше; усе, знаєте, зухвалі слова виражає, які ви, взагалі, політики, любите. Ну, самі розумієте, начальству це не до вподоби. Начальство любить покору. Одначе вислухав він її й нічого,— ввічливо відповідає: "Не можу, каже, нічого я тут не можу. По закону... не можна!" Дивлюсь, панночка моя знов розчервонілась, очі — мов жарини. "Закон!" — каже і засміялася посвоєму, сердито та голосно. "Так точно,— полковник їй,— закон!"

Признатись, я тут захопився трохи, та й кажу: "Воно так, вашескородіє, закон, та вони, ваше високоблагородіє, хворі". Подивився він на мене суворо. "Як твоє прізвище?" питає. "А ви, панночко, каже, якщо хворі ви,— до лікарні тюремної не бажаєте?" Одвернулася вона і пішла геть, слова не мовила. Ми за нею. Не схотіла в лікарню; та й те треба сказати: вже як на місці не зосталась, а тут без грошей, та на чужій стороні, воно-таки й не доводиться.

Ну, робити нічого. Іванов на мене ж напався: "Що, мовляв, тепер буде; неодмінно через тебе, дурня, обидва відповідати будемо". Звелів коні запрягати і ночі переждати не погодився, так на ніч і виїжджати довелось. Підійшли ми до неї: "Пожалуйте, кажемо, панночко,— коні

подано". А вона на диван лягла була,— тільки зогріватись стала. Скочила на ноги, стала перед нами,— випросталась уся,— прямо в нас очима вп'ялась, аж, скажу вам, моторошно на неї дивитися стало. "Прокляті ви", каже,— і знову по-своєму заговорила, незрозуміло. Ніби й по-російськи, а нічого втямити не можна. Тільки сердито та жалісно: "Ну, каже, тепер ваша воля, ви мене замучити можете,— що хочете робіть. Іду!" А самовар все на столі стоїть, вона ще й не пила. Ми з Івановим свій чай заварили, і їй я налив. Хліб з нами білий був, я теж їй урізав. "Випийте, кажу, на дорогу. Нічого, хоч зогрієтесь трохи". Вона калоші надівала, кинула надівати, повернулась до мене, дивилась, дивилась, потім плечима повела і каже:

— Що це за людина така! Зовсім ви, здається, божевільний. Стану я, каже, ваш чай пити! — До чого ж мені тоді прикро стало: і досі, як згадаю, кров так і вдарить в лице. Ось ви не гребуєте ж з нами хліб-сіль їсти. Рубанова пана везли,— штаб-офіцерський син, а теж не гребував. А вона погребувала. Звеліла потім на другому столі собі самовар окремо нагріти, і вже звісно: за чай, за цукор вдвоє заплатила. А всього ж і грошей — карбованець двадцять!

III

Оповідач замовк, і на деякий час у хаті запанувала тиша, порушувана тільки рівним диханням молодшого жандарма та шипінням метелиці за вікном.

— Ви не спите? — запитав у мене Гаврилов.

— Ні, розказуйте далі, будь ласка,— я слухаю.

—...Багато я від неї,— став говорити далі оповідач, помовчавши,— багато муки тоді прийняв. Дорогою, знаєте, вночі, всё дощик, погода люта... Лісом поїдеш, ліс стогоном стогне. її мені й не видно, бо ніч темна, непогожа, хоч око виколи, а повірите,— так вона в мене перед

очима й стоїть, ну, до того ж, що от, наче вдень, її бачу: і очі її, і лице сердите, і як вона змерзла вся, а сама все дивиться кудись, наче все думки свої про себе в голові перевертає. Як зі станції поїхали, став я її в кожух одягати. "Вдягніть, кажу, кожуха,— все, знаєте, тепліше". Кинула кожух із себе. "Ваш, каже, кожух,— ви і вдягайте". Кожух, справді, що мій був, та догадався я і кажу їй: "Не мій, кажу, кожух, казенний, по закону арештованим дається!" Ну, одяглася...

Тільки й кожух не допоміг: як розвиднілось,— глянув я на неї, а на ній лиця нема. Зі станції знову поїхали, звеліла вона Іванову на передок сісти. Побурчав він, та не посмів не послухатись, тим більше,— хміль у нього розвіявся трохи. Я з нею поруч сів.

Три доби ми їхали і ніде не ночували. Перше діло, в інструкції сказано: не спинятися на ночівлю, а "в разі великої втоми" — не інакше, як у містах, де є караули. Ну, а тут, самі знаєте, які міста!

Приїхали-таки на місце. Наче камінь в мене з плечей звалився, як місто ми забачили. І треба вам сказати: під кінець вона трохи що не на руках у мене й їхала. Бачу — лежить у повозці не при пам'яті; трусне на вибої воза, то вона головою об поперечину і вдариться. Підняв я її на руку на праву, так і віз; все ж легше. Спершу відштовхнула була мене: "Гетьте! — каже,— не торкайтеся!" А потім нічого. Може, через те, що без пам'яті була... Очі заплющені, повіки зовсім потемніли, і обличчя краще стало, не таке сердите. І навіть так було, що засміється крізь сон і проясніє, тулиться до мене, до теплого б то. Мабуть, їй, сердешній, гарне снилося. Як до міста під'їжджати стали, прийшла до пам'яті, підвелась... Негода минула, сонце виглянуло,— повеселішала...

Тільки з губернії її далі вирядили, в місті в губернському не залишили, і нам же її далі везти довелося, — тамтешні жандарми в роз'їздах були. Як від'їжджати нам, — дивлюся, в поліцію народу набирається: панночки молоді, та панове студенти, видно, з засланих... І всі, наче знайомі, з нею розмовляють, за руку вітаються, розпитують.

Грошей їй скількись там принесли, хустку пухову на дорогу, гарну... Провели...

Їхала весела, тільки кашляла часто. А на нас і не дивилась.

Приїхали в повітове місто, де їй жити призначено; здали її під розписку. Зараз вона прізвище якесь називає. "Тут, каже, такий-то?" — "Тут",— відповідають. Справник приїхав. "Де, каже, жити будете?" — "Не знаю, каже, а поки що до Рязанова піду". Похитав він головою, а вона зібралася й пішла. З нами і не попрощалась...

IV

Одповідач замовк і прислухався, чи не сплю я.

— То ви її більше й не бачили?

— Бачив, та краще б уже не бачити було...

...І скоро навіть я знову її побачив. Як приїхали ми з командировки, — зараз нас знову нарядили і знову в ту саму сторону. Студента одного возили, Загряжського. Веселий такий, пісень добре співав і випити був мастак. Його ще далі послали. От поїхали ми через місто те саме, де її залишили, і стало мені цікаво про життя її дізнатися. "Тут, питаю, панночка наша?" — Тут, кажуть, тільки чудна вона якась: як приїхала, то прямо до засланого пішла, і ніхто її опісля не бачив,— у нього й живе. Хто каже: хвора вона, а то подейкують: так ніби вона в нього за коханку живе. Звісно, народ базікає... А мені згадалося, що вона казала: "Померти мені у своїх хочеться". І так мені цікаво стало... І не те, що цікаво, а, просто сказати, потягло. Сходжу, думаю, побачу її. Від мене вона зла не бачила, а я на неї зла не пам'ятаю. Сходжу лишень...

Пішов,— добрі люди дорогу показали; а жила вона край міста. Домок маленький, дверці низенькі. Увійшов я до засланого до того, дивлюсь:

чисто в нього, кімната світла, в кутку ліжко стоїть, і завіскою куток відгороджено. Книжок багато на столі, на полицях... А поряд майстерня малесенька, там на лавці друга постіль покладена.

Як увійшов я,— вона на постелі сиділа, шаллю обгорнута і ноги під себе підгорнула,— шиє щось. А засланий... Рязанцев пан на прізвище... поруч на лавці сидить, у книжці їй щось вичитує. В окулярах, чоловік, видно, сурйозний. Шиє вона, а сама слухає. Стукнув я дверима, вона як побачила, підвелася, за руку його схопила, та так і завмерла. Очі великі, темні та страшні... ну, все, як і перше бувало, тільки ще блідішою з лиця мені здалася. За руку його міцно стиснула,— він злякався, до неї кинувся: "Що, каже, з вами, заспокойтесь!" А сам мене не бачить. Потім випустила вона руку його,— з постелі встати хоче. "Прощайте,— каже йому,— видно, їм для мене й смерті хорошої шкода". Тут і він обернувся, побачив мене,— як схопиться на ноги. Думав я,— кинеться... уб'є, чого доброго. Чоловік, до того ж, високий на зріст, здоровий...

Вони, знаєте, подумали так, що знов це по неї приїхали... Тільки бачить він,— стою я й сам ні живий ні мертвий, та й один. Повернувся до неї, взяв за руку. "Заспокойтесь, каже. А вам, питає, кавалер, що тут власне треба?.. Чого завітали?"

Я пояснив, що, мовляв, нічого мені не треба, а так прийшов, сам по собі. Як віз, мовляв, панночку, і були вони хворі, то довідатись прийшов... Ну, він обм'як. А вона все така ж сердита, кипить уся. І за що б, здається? Іванов, звісно, чоловік нечемний. Так я ж за неї заступався.

Розібрав він, в чому річ, засміявся до неї. "Ну, от бачите, каже, я ж вам казав". Я так зрозумів, що в них була розмова про мене... Про дорогу вона, видно, розповідала.

— Вибачте, кажу, якщо налякав вас... Невчасно, чи що... То я й піду. Прощайте, мовляв, не згадуйте лихом, добром, видно, не згадаєте.

Устав він, в лице мені подивився й руку подає.

— Ось що, каже, поїдете назад, вільно буде, — заходьте, коли хочете.— А вона дивиться на нас та усміхається по-своєму, недобре.

— Не розумію я, каже, чого йому заходити? І нащо кличете? — А він їй:— Нічого, нічого! Нехай зайде, якщо сам знову схоче... Заходьте, заходьте, нічого!

Не все я, признатися, збагнув, що вони тут іще говорили. Ви ж бо, пани, мудровано іноді проміж себе розмовляєте... А цікаво. Якби отак зостатись, послухати... ну, мені ніяково,— коли б чого не подумали. Пішов.

Ну, тільки одвезли ми пана Загряжського на місце, їдемо назад. Кличе справник старшого й каже: "Вам тут залишатися, аж поки розпорядження вийде; телеграму одержав. Паперів вам ждати поштою". Ну, ми, звичайно, залишились.

От я знову до них: дай, думаю, зайду — хоч у хазяїв про неї спитаю. Зайшов. Каже хазяїн дому: "Погано, каже, коли б не померла. Боюсь, щоб не відповідати,— тому, власне, що попа кликати не будуть". Тільки стоїмо ми, розмовляємо, а в цей самий час Рязанцев вийшов. Побачив мене, привітався та й каже: "Знову прийшов? Що ж, заходь, коли хочеш". Я й зайшов тихенько, а він за мною увійшов. Подивилась вона, та й питає: "Знову цей чудний чоловік!.. Ви, чи що, його покликали?" — "Ні, каже, не кликав я,— сам він прийшов". Я не втерпів і кажу їй:

— Що де, кажу, панночко,— за що ви серце проти мене маєте? Чи я ворог вам який?

— Ворог і є, каже,— а ви хіба не знаєте? Звичайно, ворог! — Голос у неї слабенький став, тихий, на щоках рум'янець так і горить, і таке ж обличчя в неї приємне... здається, не надивився б. Ех, думаю,— не жити

їй на світі,— став прощення просити,— як би, думаю, без прощення не померла. "Простіть мене, кажу, коли вам зло яке заподіяв". Звісно, як по-нашому, по-християнському годиться... А вона знову, дивлюсь, закипає... "Простити! от іще! Ніколи не прощу, і не думайте, ніколи! Помру скоро... так і знайте: не простила!"

Оповідач знову замовк і задумався. Потім став говорити далі тихше і зосередженіше:

— Знову в них проміж себе розмова пішла. Ви от людина освічена, по-їхньому розуміти повинні, то я вам скажу, які слова я запам'ятав. Слова ті запали, і зараз пам'ятаю, а втямки не візьму. Він каже:

— Бачите: не жандарм до вас прийшов зараз... Жандарм вас віз, іншого повезе, то це він усе за інструкцією. А сюди його хіба інструкція привела? Ви от що, каже, пане кавалер, не знаю, як звати вас...

— Степан,— кажу.

— А по-батькові як?

— Петровичем звали.

— То от, мовляв, Степане Петровичу. Ви ж сюди чому прийшли? З людяності? Правда?

— Звичайно, кажу, з людяності. Це, кажу, ви правдиво пояснюєте. Якщо за інструкцією, то цього нам зовсім навіть не можна, щоб до вас заходити без потреби. Начальство довідається — не похвалить.

— Ну, от бачите,— він їй каже і за руку її взяв. Вона руку висмикнула.

— Нічого, каже, не бачу. Це ви бачите, чого й немає. А ми з ним ось (це, значить, зо мною) люди прості. Вороги так вороги, і нічого тут антимонії розводити, їхнє діло — дивись, наше діло — гав не лови. Він, ось бачите: стоїть, слухає. Шкода, не розуміє, а то б у донесенні все написав...

Повернувся він у мій бік, дивиться просто на мене, в окуляри. Очі в нього гострі, а добрі. "Чуєте? — мені говорить.— Що ж ви скажете?.. А втім, не кажіть нічого: я так вважаю, що вам це прикро".

Воно, скажімо, звісно... за інструкцією так повинно бути, що коли що супроти інтересу, то повинен я, по присяжній службі, на батька рідного донести... Ну, тільки як я не за тим, значить, прийшов, то правда, що прикро мені здалося, просто за серце вхопило. Повернувся до дверей, та Рязанцев затримав.

— Зажди, каже, Степане Петровичу,— не тікай ще.— А їй каже: "Негарно це... Ну, не прощайте і не миріться. Про це що й казати. Він і сам, може, не простив би, коли б як слід усе зрозумів... Та воно ж і ворог теж людина буває... А ви цього от і не визнаєте... Сек-тант-ка ви, каже, от що!"

— Нехай,— вона йому,— а ви байдужа людина... Вам би, каже, тільки книжки читати...

Як вона йому це слово сказала,— він, чудне діло, аж на ноги схопився. Ніби вдарила його. Вона, бачу, аж злякалася.

— Байдужа?— він каже.— Ну, ви самі знаєте, що неправду сказали.

— Може,— вона йому відповідає...— А ви мені — правду?..

— А я, каже, правду: справжня ви бояриня Морозова...

Задумалась вона, руку йому простягла; він руку взяв, а вона в обличчя йому подивилась-подивилась та й каже: "Так, ваша, мабуть, правда!" А я стою, як дурень, дивлюсь, а в самого так і смокче щось коло серця, так і підступає. Потім обернулась до мене, подивилась і на мене без гніву і руку подала. "Ось, каже, що я вам скажу: вороги ми до смерті... Ну, та бог з вами, руку вам подаю,— бажаю вам коли-небудь людиною стати — цілком, не за інструкцією... Втомилась я",— каже йому.

Я й вийшов. Рязанцев теж за мною вийшов. Стали ми у дворі, і бачу я: на очах у нього немов сльоза поблискує.

— Ось що, каже, Степане Петровичу. Довго ви ще тут пробудете?

— Не знаю, кажу, може й ще днів зо три, до пошти.

— Якщо, каже, ще зайти схочете, то нічого, зайдіть. Ви, здається, каже, людина, по своєму ділу, нічого...

— Вибачте, кажу, налякав...

— То ж то, каже, ви вже краще хазяйці спочатку скажіть.

— А що я хочу спитати, кажу: ви от про бояриню говорили про Морозову. Вони, значить, боярського роду?

— Боярського, каже, чи не боярського, а вже порода така: зламати її, каже, можна... Ви й то вже зламали... Ну, а зігнути,— сам либонь бачив: не гнуться такі.

На тому й попрощались.

V

...Померла вона скоро. Як ховали її, я й не бачив,— у справника був. Тільки на другий день засланого цього зустрів, підійшов до нього,— дивлюся: на ньому лиця немає...

На зріст був він високий, обличчям сурйозний, та раніше привітно дивився, а тут звіром на мене, як є, глянув. Подав був руку, а тоді враз руку мою кинув і сам одвернувся. "Не можу,, каже, я тебе бачити тепер Іди братіку, бога ради, іди собі!.." Похилив голову та й пішов, а я на квартиру прийшов і так мене засмоктало,— просто, їсти днів зо два не міг. Від того самого часу нудьга і прив'язалася до мене. Наче причинний.

На другий день справник покликав нас і каже: "Можете, каже, тепер їхати: прийшов папір, та пізно" Видно, знову нам її везти довелося б, та вже бог її пожалів: сам забрав.

... Тільки, що ще зі мною опісля трапилося,— не кінець-бо ще. Назад їдучи, приїхали ми на станцію одну... Увіходимо в кімнату, а там на столі самовар стоїть, закуска всяка, і бабуся якась сидить, хазяйку чаєм частує. Чистенька бабуся, маленька, та весела така й балакуча. Все хазяйці про свої справи розповідає. "От, каже, зібрала я пожитки, дім, у спадщину який дістався, продала і поїхала до моєї голубоньки То ж то зрадіє! Вже й полає, розгнівається, знаю, що розгнівається,— а все ж рада буде. Писала мені, не веліла приїжджати Щоб аж ніяк не сміла я до неї їхати. Ну, та нічого це!"

Так тут мене наче хто під лівий бік штовхнув. Вийшов я на кухню. "Що це за бабуся?" — питаю в дівки-служниці. "А це, каже, самої тієї панночки, що ви той раз везли, матуся рідна буде". Тут мене аж хитнуло. Бачить дівка, як я в обличчі змінився, питає: "Що, каже, служивий, з тобою?"

— Тихше, кажу, чого репетуєш... адже панночка померла.

Тут вона, дівка ота,— і дівка, треба сказати, гуляща була, з проїжджими тягалася,— як сплесне руками та як заплаче, і з хати геть. Узяв і я шапку, та й сам вийшов,— чув тільки, як стара в залі з хазяйкою все гомонять, і так мені цієї старої страшно стало, так страшно, що й сказати не можна. Побрів я просто дорогою,— потім уже Іванов мене наздогнав з возом, я й сів.

VI

...От яке діло!.. А справник доніс, видно, начальству, що я до засланих ходив, та й полковник костромський теж доніс, як я за неї заступався,— одне до одного й підійшло. Не хотів мене начальник і на унтер-офіцера представляти. "Який ти, каже, унтер-офіцер,— баба ти! В карцер би тебе, дурня!" Тільки я в той час до всього байдужий був і аж ніскільки не жалів нічого.

І все я ту панночку сердиту забути не міг; та й тепер те саме: так і стоїть, буває, перед очима.

Що б це значило? Хто б мені пояснив! Та ви, пане, не спите?

Я не спав... Глибока пітьма закинутої в лісі хатки нудила мою душу, і скорботний образ померлої дівчини вставав серед темряви під глухі ридання бурі...

1880 р.